

Коць Т. А.

Інститут української мови Національної академії наук України

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ТЕКСТ У ВИМІРІ ДИНАМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

Стаття пропонує осмислення теоретичних питань літературної норми в проєкції на лексико-семантичні й граматичні процеси в сучасних українських наукових текстах. Актуалізовано важливі для мовного функціонування поняття мовна норма, літературна норма, стильова норма, наголошено на визначальних в умовах сьогодення внутрішніх і зовнішніх критеріях унормування літературного стандарту, його символічному і прагматичному вимірах в сучасному українському просторі. Термін літературна норма під впливом демократизації набуває вже не імперативного, а аксіологічного виміру. Аксіологічність літературної норми уможливує вибір автором тексту широкого спектру мовних засобів, але за умови збереження засад стильової диференціації. Українські мовознавчі напрацювання порушують не лише внутрішні передумови творення тексту, а й мають вихід на широкий європейський контекст. Аналіз наукових і науково-популярних видань показує, що нагальною є і досі проблема дистанціювання від російської мови, орієнтація на формування власного інтелектуального наукового словника і граматичної будови.

Тенденції наукового стилю простежено в двох аспектах – літературно-нормативному, який висвітлює загальні природні зміни в межах усіх функціональних стилів, які мають вплив на літературний стандарт, і функціонально-стильовому, що є наслідком посиленої міжстильової взаємодії, зокрема невластивих для наукового тексту явищ експресивізації та орозмолення. Серед визначальних лексико-семантичних процесів у межах літературної норми проаналізовано: 1) розвиток внутрішнього потенціалу української мови (реактивацію застарілої лексики, розширення семантики лексем, реалізацію словотвірного потенціалу), 2) вияви глобалізації, інтернеціоналізації, цифровізації в сучасних наукових і науково-популярних текстах. Функціонально-стильові зміни детерміновані психологічно-складними умовами російсько-української війни та загальносвітовими масштабами міжстильової взаємодії, впливом публіцистичного стилю на інші функціональні різновиди літературної мови.

Ключові слова: літературна норма, стильова норма, науковий текст, лексико-семантичні процеси, публіцистичний словник, міжстильова взаємодія.

Постановка проблеми. Демократичні процеси, активізовані в Україні зі здобуттям незалежності у 1991 році, з одного боку – стимулювали реалізацію внутрішньомовних потенційних можливостей мови, а з іншого – на тлі загальнослов'янських процесів глобалізації та цифровізації інтенсифікували зміни в межах функціонально-стилістичної диференціації літературної мови, пов'язані передусім із посиленою міжстильовою взаємодією. Чутливою до інновацій і відкритою до оновлень, як ніколи раніше, є одна з найбільш консервативних сфер мовного життя – наукова. Перед мовознавцями постала низка проблем, пов'язаних з фіксацією нових мовних явищ та їх належною науковою оцінкою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нормативний аспект наукового стилю враховує засади української мовознавчої традиції щодо диференціації та родово-видових зв'язків термінів

мовна норма і літературна норма. Мовна норма – поняття ширше і охоплює характерні ознаки системи мови, норму загальнонародної національної мови, її діалектні вияви, які засвоюються носіями мови стихійно. Літературна норма передбачає свідоме користування усталеними, кодифікованими зразковими мовними формами, які закріплюються у свідомості суспільства в процесі освіти. Норма виступає об'єднувальним і зміцнювальним елементом літературної мови на всіх етапах її розвитку. Е. Косеріу протиставляє мовну норму системі можливостей мови і тлумачить її як реалізовані загальноприйняті можливості мовної системи, на відміну від нереалізованих можливостей системи і реалізованих, але не загальноприйнятих як нормативні [13, с. 153]. У часи демократичних зрушень, а особливо в складних для психологічного сприймання реалій національного простору, екзистенційної боротьби за

власну ідентичність в умовах російсько-української війни система української мови зберігає стійкість і відносну незмінність, утверджуючи цінність історично сформованих визначальних ознак, декларуючи високий рівень розвитку. Чутливою до зовнішніх чинників є не система мови, а саме мовна норма, яка реагує на потреби комунікативної і пізнавальної діяльності соціуму. Як стверджує М. М. Пилинський, історична змінність мовної норми на будь-якому синхронному зрізі врівноважена відносною стабільністю, потрібною для нормального функціонування мови [8, с. 111]. За словами С. Я. Єрмоленко, «літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок із літературною традицією» [7, с. 65]. Кожен стан мови позначений динамічною рівновагою, відносною стійкістю, що забезпечує передавання досвіду від покоління до покоління. Наріжними засадами для вивчення динаміки літературної норми в сучасному науковому тексті є врахування особливостей історії української мови, тяглість якої уможливила протидію тривалому зростанню. М. А. Жовтобрюх наголошував, що норма в історії мови – це інструмент формування літературної мови на тлі процесів взаємодії, впливу, розходження споріднених мов, вироблення визначальних ознак, які розмежовують споріднені мови [2, с. 15–24]. Ці процеси у зв'язку з перерваною традицією і досі незавершені і знаходять відгомін в сучасних наукових джерелах.

Постановка завдання. Ця розвідка пропонує огляд актуальних теоретичних питань, пов'язаних з кореляцією наукового тексту та динаміки літературної норми, критичним осмисленням лексико-семантичних та граматичних змін та їх впливом на розвиток мови.

Виклад основного матеріалу. Аналіз динаміки літературної норми передбачає встановлення закономірностей розвитку літературної мови з урахуванням внутрішніх потенційних можливостей системи та у зв'язку з динамікою соціально-культурних чинників. А. П. Коваль наголошує, що формування наукового стилю «залежало від різних чинників: стану науки й наукових знань, рівня розвитку літературної мови, мовної практики письменників і вчених. На різних етапах роль цих чинників була неоднакова [5, с. 28–29].

С. Я. Єрмоленко, апелюючи до історії унормування мови, диференціює зовнішні і внутрішні критерії літературної норми. До зовнішніх належать: «а) культурно-історичний критерій (він

визначальний на початку формування літературної мови як соціально престижного різновиду національної мови); б) критерій мовної традиції; в) критерій поширеності, або статистичний критерій; г) критерій загальноновизнаних зразків, до яких належить мовна практика авторитетних письменників [7, с. 20]. Важливим зовнішнім критерієм літературної норми є естетичний канон, співвідносний в українській мовній традиції, яка сягає кінця ХІХ – початку ХХ ст., із художньо-мовною практикою письменників, а в новітні часи – мотивований впливом засобів масової комунікації та міжстильовою взаємодією. Їх урахування уможливорює неперервність традиції української літературної мови. Внутрішній критерій літературної норми – це її відповідність законам системи національної мови. Всі критерії літературної норми взаємодіють між собою. У різні періоди розвитку літературної мови одні з цих критеріїв набувають більшої ваги, інші – стають другорядними.

Серед зовнішніх критеріїв, визначальних для сучасного етапу функціонування української літературної мови, є культурно-історичний, який актуалізовано і в історичних паралелях, пов'язаних з періодами національно-визвольних рухів, і в осмисленні сучасної російсько-української війни. Синхронне сприйняття однієї з найтрагічніших сторінок української державності провокує загострене психологічне осмислення національних цінностей: історії, культури, мови. Це сприяє активізації процесів оновлення українського словника внаслідок реалізації потенційних можливостей системи мови. Деякі явища в сучасних наукових текстах детерміновані швидкоплинною мовною модою, яка, як правило, відображає соціально-комунікативні тенденції часу і вимірюється стандартами не лише літературної норми, а й мовної норми загалом, напр. у використанні некодифікованих і навіть потенційно невинуватих словотвірних моделей, напр.: *доєднатися* замість *приєднатися*, *добачати* у значенні *вбачати*, пор.: *Усі разом вони кодують певні засоби переказу, які у періоди історичних перетворень потребують ненастанного відчитування, дискусії та відновлення, щоб їх можна було достосувати до запитів і вимог сучасності* (Слово і час. 2022. № 4. С. 50); *Філософія історії добачає в подіях минулого особливий сенс. Автор історичного роману теж часто виконує роль не тільки вченого, а й філософа* (Слово і час. 2022. № 4. С. 51). Такі інновації ігнорують традицію вживання префіксів в українській мові. Формант *до-* в українській літературній мові слугує зазвичай показником граничності

дії, межі її поширення. Це значення він реалізує найчастіше в поєднанні з дієсловами односпрямованого пересування і переміщення [6, с. 7–8].

На послаблення консервативних засад сучасного наукового тексту в умовах аксіологічного сприймання мовної норми, коли її інтерпретують не як заборону, а як вибір, звертають увагу європейські лінгвісти, наголошуючи на відкритості сучасного тексту до змін, оновлення і навіть впровадження в мовну практику інноваційних мовних явищ [10; 11; 12; 14].

Для розуміння тенденцій літературної норми в науковому стилі актуальними є історично зумовлені її символічний і прагматичний виміри. Символічна норма утримує «сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж споріднених мов» [7, с. 257]. Прагматична норма в часи тоталітарного режиму була інструментом маніпуляцій мовною свідомістю, штучного переосмислення традиційних для українського мовомислення національних, релігійних, естетичних ідеалів і пропагувала жорсткі рамки функціонування української літературної мови. У часи національно-визвольних рухів, зокрема і в наші дні жорстоких воєнних реалій, прагматична норма доповнює символічну норму в аспектах пошуку національної ідентичності. Знаковим для сьогодення є дотримання такого підходу в науковому стилі, прагматична норма якого довгий час працювала на зближення української і російської мов.

Динаміка літературної норми в науковому стилі охоплює всі структурні рівні мовної системи. Особливо чутливою до всіх зовнішніх чинників та найбільш змінною є лексична норма, яка регулює семантичні процеси та правила слововживання в усіх сферах мовного життя. Її стан визначає інтенсивність внутрішньосемантичних процесів актуалізації, переорієнтації, активізації – пасивізації, неологізації тощо, які можуть бути причиною функціонування фонетичних варіантів та синонімів-інтернаціоналізмів (*зіяння – зяяння – гіатус*); кодифікованих й авторських (*модальне слово – модальник*); сучасних і застарілих (*іменник – речівник*); питомих та іншомовних (*наказовий спосіб – імператив*) синонімів [3, с. 46].

В умовах глобалізації загострилася інша проблема літературної норми – зростання практики вживання іншомовних слів, що є викликом і для наукового стилю, зокрема в ракурсі оновлення і стилістично нейтрального лексику, і терміно-

логічного апарату. Від їх надмірного вживання у літературній мові застерігав С. Караванський. Як приклад наводив слово *імідж*, яке «затирає наше споконвічне слово *образ*, якого просто не чути з уст сучасних мовців». В інших контекстах *імідж* «упхався в мовний потік коштом слів *лице* або *ім'я*» [4, с. 60–61].

Сьогодення поглиблює проблему інтернаціоналізації мови науки, іншомовні назви помітно витісняють з ужитку усталені українські відповідники (*превентивний – запобіжний, креативний – творчий*), що відповідає орієнтирам мовної практики загалом, напр.: *Вищезазначений «Перелік закладів охорони здоров'я» до таких закладів також відносять санітарно-профілактичні заклади, що включають: санітарноепідеміологічні заклади (Дезінфекційна станція з профілактичної дезінфекції, Дезінфекційна станція (обласна, міська), Об'єднання (підприємство) «Профдезінфекція» (обласне, міське), Об'єднання «Меддезінфекція» (обласне, міське), Протичумна станція, Санітарно-епідеміологічна станція (центральна, республіканська, обласна, міська, міжрайонна, районна) та інші); заклади санітарної просвіти (Центр здоров'я (Український, республіканський, обласний, міський, районний)); заклади громадського здоров'я (Лабораторний центр (обласний, міський, на водному, залізничному, повітряному транспорті) Міністерства охорони здоров'я України, Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України, Центр громадського здоров'я (обласний, міст Києва та Севастополя) та інші); центр превентивної медицини Державного управління справами (Вісник Маріупольського державного університету. Серія: право. Вип. 25. С. 23) Деякі контексти фіксують одночасне вживання української та запозиченої лексеми, пор.: *Відмова від технологій обробки чорнозему при вирощуванні культур в агроценозах Лісостепу України, заснованих на інтенсивному розпушуванні (фізіації), і перехід до ресурсощадних та ґрунтовідновних, одна з яких система no-till, є світовою тенденцією* [Д.Г. Поляков, Ф.Г. Бакиров, 2020] (Вісник аграрної науки. 2024. № 3. С. 6).*

Наукові тексти засвідчують таке лексико-семантичне явище, як калькування, тобто творення слів-прототипів відповідно до складу і семантики інтернаціонального терміну, пор.: *анемія – недокрів'я, абстрактних властивостей: макроцефалія – великоголовість, мікроцефалія – малоголовість, платицефалія – плоскоголовість, бігамія – двошлюбність, полігамія – багатошлюб-*

ність, поліфілія – багатолістність, гетерофілія – різнолістність, гетероспермія – різнонасі́нність, памфагія – всеїдність, поліфагія – багатойїдність, фітофагія – рослиноїдність, нанізм – карликовість, лімнологія – озерознавство тощо [4, с. 341]. Це проблема не лише сьогодення, а й історії літературної мови загалом.

Виняткова рухливість притаманна словотвірній нормі. Словотвірна система тісно пов'язана з іншими рівнями мови – фонологією, морфологією, синтаксисом і граматикую в цілому. Словотвірна норма визначає закономірності творення морфологічних структур похідних слів, фіксує зразки їх моделювання в процесі деривації і вираження ними нових значень. Вона охоплює високопродуктивні і малопродуктивні моделі, а також регулює поодинокі явища, які через невідповідність установленим схемам зникають. Науковий стиль сьогодення у цьому плані вирізняє прагнення пошуків найбільш прийнятних націєнтричних моделей, які протистоять засобам, що відбивають зближення української і російської мов. Словотвірну варіантність з урахуванням усталених лексико-семантичних кореляцій українського словника можна кваліфікувати як природний шлях розвитку мови, а в необґрунтованих випадках – як надлишкове явище, причиною якого в наукових текстах є передусім тяжіння до прагматичної норми минулого і її символічного важеля сучасності: *деформуючий – деформувальний, фіксуєчий – фіксувальний, знеболюєчий – знеболювальний*. Напр. матеріали лінгвістичного порталу mova.info відображають тенденцію вживання в наукових текстах дієприкметникових термінів на -учий, -ючий, що суперечить сучасним кодифікаційним принципам, напр.: *Остеоартроз (ОА), або деформуючий артроз, артроз, остеоартрит, – гетерогенна група захворювань різної етіології з подібними біологічними, морфологічними, клінічними проявами та перебігом, в основі яких лежать ураження всіх компонентів суглоба, в першу чергу хряща, а також субхондральної кістки, синовіальної оболонки, зв'язок, капсули, навколосуглобових м'язів. Згідно з Міжнародною статистичною класифікацією хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я 10-го перегляду ОА входить до розділу М (Остеоартроз: рання діагностика та лікування. Київ, 2016); Паунда, фіксуєчий цілі й вектор руху в розвитку права, може більшою мірою наблизити реалії судової діяльності до бажаних стандартів* (Гураленко Н. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання. Київ, 2017).

Найбільш стабільною є граматична норма, яка регулює функціонування всього мовного організму і свідчить про гармонійне поєднання в ній чітких механізмів і потенційних можливостей. Сучасні зміни морфологічних і синтаксичних явищ пов'язані з намаганням мовознавців виправити штучні прагматичні тенденції тоталітарного минулого. Їхній відгомін у наукових текстах є, як правило, проблемою мовної практики загалом і свідчить про необхідність пропагування засад культури мови, зокрема і серед дослідників різних галузей знань. Мовознавці рекомендують вживати активні синтаксичні конструкції замість пасивних (*Ми досліджуємо проблему; Кафедра визначає пріоритети, Дослідники вивчають явище*), неозначено-особові активні конструкції з простим дієслівним присудком (*уможливили експеримент, уможлиблюємо експеримент, уможлиблюватимемо експеримент*), стійких прийменниково-іменникових (*комісія для ухвалення рішення, після закінчення терміну*), дієслівно-іменникових сполук (*брати участь, розв'язувати завдання*) тощо [1, с. 12].

Висновки. Ми живемо в надскладну, психологічно-кризову епоху зламу мовомислення, відстоювання і утвердження національної ідентичності. Літературну норму суспільство розуміє вже не як заборону, яка категорично визначає, що правильне, придатне, а що неправильне і неприпустиме, а як вибір. Вона пропонує брати з мови найбільш придатне для відповідного функціонального різновиду залежно від комунікативної ситуації. Норма – це результат відбору мовних елементів (лексичних, морфологічних, синтаксичних) із переліку наявних, традиційних у мові одиниць, новотворів, повернених із пасивного запасу минулого засобів у процесі їх соціальної оцінки. Сучасний науковий стиль відкритий до природних тенденцій літературної мови, але за умови дотримання визначального для нього критерію – стилістичної нейтральності мовних одиниць. Позитивними для оновлення літературної норми в наукових текстах є розвиток потенційних можливостей мовної системи, негативними – надмірне вживання іншомовних одиниць, калькованих елементів, які витісняють з ужитку власні усталені одиниці.

Літературна норма в наукових текстах сьогодення є свідченням розвитку мови, виразником цінностей доби, які змінюються і стають регулятором суспільних змін. Перспективним є вивчення цінностей сьогодення, що визначають мовну поведінку, актуалізують естетичний

критерій вибору мовних одиниць, виступаючи основою мотивації і функціонуючи в системі ідейних орієнтирів народу. Культурно-історичні умови диктують аксіологічну наповнюваність мовних одиниць наукового стилю, які формують тексти як часові маркери історичного розвитку мови. Новий, зрозумілий, сприйнятний для соціуму зміст, актуальне осмислення подій чи явищ, які відповідають настроям епохи, від-

бивають тенденції часу, часто стають запорукою актуалізації та закріплення у вжитку відповідних мовних форм, які можна розглядати як реалізований в певних умовах потенційний елемент мовної системи. Теоретичне осмислення аксіологічних параметрів літературної норми загалом уможливує дієву комунікацію науки з суспільством, що веде до вищого рівня інтелектуалізації нації.

Список літератури:

1. Городенська К. Синтаксична специфіка української наукової мови. Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. Вип. IV. Київ: КНЕУ, 2001. С. 11–14.
2. Жовтобрюх М.А. Давні традиції в новій українській літературній мові. *Мовознавство*. 1970. № 5. С. 15–24.
3. Караванський С. Пошук українського слова або Боротьба за національне «Я». Київ: Академія, 2001.
4. Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі. Київ, 2024. https://iul-nasu.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/MONOGRAFIYA_strukturalisty.pdf
5. Коваль А. П. Науковий стиль сучасної української літературної мови. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1970.
6. Коць Т. А. Лексико-семантичні процеси в сучасних наукових текстах: від динаміки літературної норми до стильового поліморфізму. *Українська мова*, 2024, № 1 (89). С. 3–17. <https://ukrmova.iul-nasu.org.ua/zhurnal-ukrayinska-mova-1-89-2024.html>
7. Літературна норма і мовна практика [Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Коць Т. А. та ін.]. Київ, 2013.
8. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976.
9. Пилинський М. М., Дзюбишина-Мельник Н.Я., Ленець К.В. (уклад.). *Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови*. Київ: Наукова думка, 1990.
10. Gajda S. Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna. *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych*. S. 7–13. J. Bralczyk, K. Mosiołek-Kłosińska (Red.). Warszawa: BV., 2001.
11. Hobbes T. *Leviathan* (Penguin Classics). Oxford, 2017.
12. Kłosińska K. *Formy i normy, czyli poprawna polszczyzna w praktyce*. Warszawa: BV., 2009.
13. Coseriu E. *Textlinguistik: eine Einführung*. 4. Aufl. Tüb.: Gunter Narr Verlag, 2007.
14. Wytrębawicz J. O poprawności językowej publikacji naukowo-technicznych. *Zagadnienia naukoznawstwa*. 2009. № 1(179). S. 1–10.

Kots T. A. CONTEMPORARY UKRAINIAN SCIENTIFIC TEXT IN MEASUREMENT DYNAMIC STABILITY OF THE LITERARY NORM

The article offers an understanding of the theoretical issues of the literary norm in the projection of lexical-semantic and grammatical processes in modern Ukrainian scientific texts. The concepts of language norm, literary norm, stylistic norm, which are important for language functioning, have been updated, and the internal and external criteria for the normalization of the literary standard, its symbolic and pragmatic dimensions in the modern Ukrainian space, are emphasized in today's conditions. The term literary norm under the influence of democratization no longer acquires an imperative, but an axiological dimension. The axiological nature of the literary norm makes it possible for the author of the text to choose a wide range of linguistic means, but on the condition that the principles of stylistic differentiation are preserved. Ukrainian linguistic developments violate not only the internal prerequisites of text creation, but also have access to a broad European context. The analysis of scientific and popular scientific publications shows that the problem of distancing from the Russian language, focusing on the formation of one's own intellectual scientific vocabulary and grammatical structure is still urgent.

The trends of the scientific style are traced in two aspects – the literary-normative one, which highlights the general natural changes within all functional styles and have an impact on the literary standard, and the functional-stylistic one, which is a consequence of the increased inter-style interaction, in particular, the phenomena of expressivity and blurring, which are not typical for a scientific text. Among the defining lexical-semantic processes within the limits of the literary norm, the following were analyzed: 1) the development of the internal potential of the Ukrainian language (reactivation of outdated vocabulary, expansion of the semantics of lexemes, realization of word-forming potential), 2) manifestations of globalization,

internationalization, digitalization in modern scientific and popular science texts. Functional and stylistic changes are determined by the psychologically complex conditions of the Russian-Ukrainian war and the global scale of inter-stylistic interaction, the influence of journalistic style on other functional varieties of literary language.

Key words: *literary norm, stylistic norm, scientific text, lexical-semantic processes, journalistic dictionary, inter-stylistic interaction.*